

Aproximació etnogràfica a la diversitat cultural

Codi: 101279
Crèdits: 6

Titulació	Típus	Curs	Semestre
2500256 Antropologia Social i Cultural	FB	1	1

Professor/a de contacte

Nom: Josep Lluís Mateo Dieste
Correu electrònic: JosepLluis.Mateo@uab.cat

Utilització d'idiomes a l'assignatura

Llengua vehicular majoritària: català (cat)
Grup íntegre en anglès: No
Grup íntegre en català: Sí
Grup íntegre en espanyol: No

Equip docent

Montserrat Ventura Oller

Prerequisits

No hi ha prerequisits

Objectius

CONTEXTUALITZACIÓ I OBJECTIUS FORMATIUS DE L'ASSIGNATURA

Assignatura de Primer curs que desenvolupa la formació bàsica per cursar els estudis d'Antropologia Social i Cultural i que correspon a la matèria bàsica 'Conceptes i camps bàsics de l'Antropologia'.

Introducció als camps clàssics de l'Antropologia (economia, política, parentiu, religió) a través de casos etnogràfics específics i el detall d'una monografia, per tal de proporcionar una aproximació holista a la diversitat cultural i permetre el contrast amb el nostre context sociocultural i amb d'altres exemples etnogràfics.

Grup 1. Aproximació etnogràfica a la diversitat cultural. El cas del Magreb

Professor. Josep Lluís Mateo Dieste

OBJECTIUS FORMATIUS:

L'alumnat haurà de reconèixer i identificar la realitat complexa i canviant dels pobles del Magreb, des del passat recent fins a la situació social actual, marcada per processos de modernització, globalització i diàspora, i rebrà les eines per deconstruir els estereotips sobre l'alteritat i els seus usos polítics. L'alumnat haurà de ser capaç de detectar i analitzar les dimensions socioculturals centrals així com els principals canvis i continuïtats de les societats magribines en els seus principals àmbits: l'àmbit econòmic i ecològic, l'àmbit polític i d'organització social, les relacions de parentiu, i les varietats simbòliques, religioses i rituals. A partir d'aquí es presentaran estudis de cas etnogràfics, especialment de la zona nord del Marroc, i s'oferiran eines per analitzar aquesta àrea des d'un punt de vista dinàmic, tot considerant el conflicte pel poder, la construcció de desigualtats sexuals i comunitàries i l'impacte dels processos de modernització (colonització, urbanització, emigració), per tal de poder interpretar fenòmens contemporanis.

Grup 2. Aproximació etnogràfica a la diversitat cultural. Els pobles indígenes de les terres baixes d'Amèrica del Sud

Professora. Montserrat Ventura i Oller

OBJECTIUS FORMATIUS:

Identificar àrees geogràfiques com a àrees culturals és sempre controvertit. Malgrat tot, l'etnologia de les terres baixes d'Amèrica del sud ha generat un conjunt de temes i de debats teòrics que li confereixen una unitat d'anàlisi particularment interessant per a l'antropologia en general. Al llarg de la història, les imatges que l'indi selvàtic ha suscitat han seguit dos conceptes: el del "bon salvatge" i el de l'home agressiu per natura, sense llei, ratllant l'animalitat; en qualsevol dels casos però, proper a la natura. De la mateixa manera, els temes clàssics generats per l'etnologia de l'àrea han girat entorn de la "naturalitat" de l'indi salvatge, al qual sovint s'ha negat la capacitat de creació cultural. En les darreres dècades els pobles indígenes han activat uns referents identitaris i els han posat a l'arena política per tal de reclamar drets. Aquest ha estat un nou detonant per a reflexions teòriques rellevants sobre la natura de la seva identificació com a pobles indígenes.

A partir d'exemples etnogràfics concrets i dels textos programàtics de les diferents orientacions teòriques, i dels debats entorn la situació contemporània dels pobles indígenes, farem un repàs dels temes a partir dels quals s'ha desenvolupat l'etnologia de les terres baixes d'Amèrica del Sud, temes que segueixen essent clau per a l'antropologia general i per la comprensió de la humanitat.

Simultàniament a la introducció en una àrea de tradició etnogràfica com l'Amazònia, i més extensament, les terres baixes d'Amèrica del Sud, l'estudiant adquirirà el coneixement bàsic sobre els debats més específics que l'etnologia d'aquesta àrea ha generat en els grans temes antropològics en què s'ha centrat.

Competències

- Aprehendre la diversitat cultural a través de l'etnografia i avaluar críticament els materials etnogràfics com a coneixement de contextos locals i com a proposta de models teòrics.
- Que els estudiants hagin demostrat que comprenen i tenen coneixements en una àrea d'estudi que parteix de la base de l'educació secundària general, i se sol trobar a un nivell que, si bé es basa en llibres de text avançats, inclou també alguns aspectes que impliquen coneixements procedents de l'avantguarda d'aquell camp d'estudi.
- Que els estudiants tinguin la capacitat de reunir i interpretar dades rellevants (normalment dins de la seva àrea d'estudi) per emetre judicis que incloguin una reflexió sobre temes destacats d'índole social, científica o ètica.
- Respectar la diversitat i la pluralitat d'idees, persones i situacions.
- Utilitzar el corpus etnogràfic i teòric de la disciplina amb capacitat d'anàlisi crítica i de síntesi.

Resultats d'aprenentatge

1. Analitzar teòricament exemples etnogràfics de diversitat cultural en els àmbits del parentiu, l'economia, la política i la religió.
2. Analitzar un fet d'actualitat des de la perspectiva antropològica.
3. Aplicar el coneixement de la variabilitat cultural i de la gènesi d'aquesta per evitar les projeccions etnocèntriques.
4. Aplicar els conceptes bàsics de l'antropologia social i cultural a la comprensió de les relacions entre diferents societats i cultures.
5. Conèixer i comprendre els processos diversos de relació intercultural.
6. Identificar la variabilitat sociocultural a través de textos etnogràfics i fonts audiovisuals.
7. Interpretar la diversitat cultural a través de l'etnografia.
8. Participar en debats sobre fets històrics i actuals respectant les opinions dels altres participants.
9. Prendre consciència de la diversitat cultural a través de l'etnografia.
10. Utilitzar el corpus etnogràfic en la crítica cultural.
11. Utilitzar els conceptes bàsics de l'antropologia social i cultural per comprendre les relacions entre diferents societats i cultures.

Continguts

Grup 1. Aproximació etnogràfica a la diversitat cultural. El cas del Magreb

Professor. Josep Lluís Mateo Dieste

1. Introducció

- Etnocentrisme i alteritat
- Diversitats: ètnia, religió, classe
- Etnografiar el Magreb

2. Relacions econòmiques i organització social

- Sistemes agrícoles i ramaders en transició
- Formes d'intercanvi
- L'economia informal de la frontera

3. Poder, parentiu i organització social

- El poder de la genealogia: estat i tribu
- Patrons i clients
- Poders i contrapoders

4. Parentiu i relacions de gènere

- Dimensions del parentiu
- Matrimoni i aliança
- Nocions de persona i gènere

5. Islam, text i religió popular

- Religió, màgia i sistemes simbòlics
- Islam popular
- Moviments de revitalització

Grup 2. Aproximació etnogràfica a la diversitat cultural. Els pobles indígenes de les terres baixes d'Amèrica del Sud

Professora. Montserrat Ventura i Oller

1. Primitivisme i essencialisme a l'Amazònia: Història.

2. Categories ètniques.

3. Ecologia, economia i territori.

4. Parentiu, gènere, organització social i política.

5. Persona, xamanisme, cosmologia i grans religions.

6. Indígenes en un món *global*: Moviments polítics, cooperació internacional i turisme.

Metodologia

Metodologia Docent:

- Classes magistrals amb suport de les noves tecnologies de la informació i la comunicació (NTIC).

- Visionat i discussió de documentals etnogràfics.
- Directrius per a la cerca autònoma d'informació.
- Elaboració d'assajos i comentaris de text sobre material bibliogràfic i audiovisual (individuals o en grup).

Activitats Formatives:

- Classes teòriques i sessions de discussió orientada de documents audiovisuals i escrits.
- Presentació i discussió de casos etnogràfics i explicació de conceptes clau.
- Observació etnogràfica en petits grups.
- Lectura comprensiva i discussió de textos, i anàlisi de productes audiovisuals
- Estudi individual i discussió en equip prèvia a la presentació de treballs.
- Elaboració de treballs.

Activitats formatives

Títol	Hores	ECTS	Resultats d'aprenentatge
Tipus: Dirigides			
Classes magistrals	40	1,6	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11
Debats sobre audiovisuals i lectures	10	0,4	2, 3, 6, 7, 8
Tipus: Supervisades			
Tutories individuals i col·lectives	10	0,4	3, 4, 6, 7
Tipus: Autònomes			
Elaboració i presentació de treballs	30	1,2	2, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 11
Estudi i treball personal	52	2,08	1, 5, 6, 7, 9, 11

Avaluació

Al principi del curs es presentarà un cronograma amb les dates de les proves d'avaluació i el contingut específic dels exercicis. Aquesta informació estarà disponible al Moodle respecte del grup 1 i el grup 2. Consulteu regularment el Moodle.

AVALUACIÓ*

40% Lliurament de treballs

20% Presentacions i participació

40% Proves escrites

*Per aprovar cal presentar tots els exercicis en les dates fixades a principi de curs. Les proves no superades es podran refer durant la setmana de reavaluació (treballs i proves escrites).

- La presentació del primer exercici del curs en el dia del seu lliurament determinarà el següent: la persona que es presenti es compromet a ser avaluada i la persona que no es presenti, sense causa justificada, constarà automàticament com a "No avaluable".
- La detecció de plagi en els treballs de curs implicarà la suspensió de l'exercici, amb un zero.
- Per optar a la reavaluació d'una prova suspesa, cal haver presentat l'exercici, i haver obtingut una nota mínima de 2.
- En el moment de realització de cada activitat avaluativa, el professor o professora informarà l'alumnat (Moodle) del procediment i data de revisió de les qualificacions.

Activitats d'avaluació

Títol	Pes	Hores	ECTS	Resultats d'aprenentatge
Lliurament de treballs	40%	0	0	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11
Presentacions i participació activa a classe	20%	6	0,24	2, 4, 6, 7, 8, 11
Proves teòriques	40%	2	0,08	1, 2, 3, 4, 6, 7, 10, 11

Bibliografia

BIBLIOGRAFIA BÀSICA EN ANTROPOLOGIA

- Bonte, Pierre, Izard, M. 1996 [1991]. *Diccionario de Etnología y Antropología*, Madrid, Akal.
- Cavalli-Sforza, L. y F. 1994. *¿Qui som? Història de la diversitat humana*, Barcelona, Institut Català d'Estudis Mediterranis.
- Friedman, Jonathan. 2001. *Identidad cultural y proceso global*, Buenos Aires, Amorrortu.
- Gledhill, John. 2000 [1999]. *El poder y sus disfraces. Perspectivas antropológicas de la política*, Barcelona, Edicions Bellaterra.
- González, Aurora, San Román, Teresa, Grau, Jorge. 2003. *Las relaciones de parentesco*, Bellaterra, Publicacions d'Antropologia Cultural-UAB.
- Kottak, Conrad Phillip. 2003 [2002]. *Introducción a la antropología cultural. Espejo para la humanidad*, Madrid, McGraw-Hill.
- Lewellen, Ted. C. 1994. *Antropología política*, Barcelona, Edicions Bellaterra.
- Molina, José Luis, Valenzuela, Hugo. 2007. *Invitación a la antropología económica*, Barcelona, Edicions Bellaterra.
- Morris, Brian. 1995. *Introducción al estudio antropológico de la religión*, Barcelona, Paidós.
- San Román, Teresa. 1996. *Los muros de la separación. Ensayo sobre alterofobia y filantropía*, Madrid, Tecnos.

Grup 1. Aproximació etnogràfica a la diversitat cultural. El cas del Magreb

Monografia obligatòria que es llegirà al llarg del curs: Rosander, Eva Evers. 2004 [1991]. *Mujeres en la frontera. Tradición e identidad musulmanas en Ceuta*. Barcelona, Edicions Bellaterra.

Bibliografia bàsica sobre el Magreb

Aixelá, Yolanda. 2000. *Mujeres en Marruecos. Un análisis desde el parentesco y el género*. Barcelona, Edicions Bellaterra.

Bennani-Chraïbi, Mounia / Fillieuele, Olivier (eds.). 2004. *Resistencia y protesta en las sociedades musulmanas*. Barcelona, Edicions Bellaterra.

Berque, Jacques. 1978. *Structures sociales du Haut-Atlas*, Paris, Presses Universitaires de France (1955).

Bonte, Pierre / Conte, Édouard / Hamès, Constant / Ould Cheikh, Abdel Wedoud. 1991. *Al-Ansâb. La quête des origines. Anthropologie historique de la société tribale arabe*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.

Bonte, Pierre (ed.). 1994. *Épouser au plus proche. Inceste, prohibition et stratégies matrimoniales autour de la Méditerranée*, Paris, Ed. de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales.

Bourdieu, Pierre. 1991. *El sentido práctico*. Madrid, Taurus [1980].

--2006. *Sociología de Argelia y Tres estudios de etnología cabilia*. Madrid, CIS.

Brett, Michael / Fentress, Elizabeth. 1996. *The Berbers*. Oxford, Cambridge, Blackwell.

Caro Baroja, Julio. 1990. *Estudios saharianos*, Madrid, Júcar Universidad [1955].

Chaker, Salem (dir.). 1987. "Berbères. Une identité en construction", monográfico *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 44.

Davis, John. 1977. *Antropología de las sociedades mediterráneas*. Barcelona, Editorial Anagrama.

***Eickelman, Dale F. 2003. *Antropología del mundo islámico*. Barcelona, Edicions Bellaterra.**

Gellner, Ernest. 1986. *La sociedad musulmana*. México, Fondo de Cultura Económica [1981].

Gellner, E. / Micaud C. (eds.). 1972. *Arabs and Berbers From Tribe to Nation in North Africa*. Duckworth.

Geertz, Clifford / Geertz, Hildred / Rosen, Lawrence. 1979. *Meaning and Order in Moroccan Society: Three Essays in Cultural Analysis*, New York, Cambridge University Press.

González Turmo, Isabel. 2001. *La antropología social de los pueblos del Mediterráneo*. Granada, Editorial Comares.

Lacoste, Camille & Yves. 2004. *Maghreb, peuples et civilisations*. Paris, La Découverte [1995].

Lacoste-Dujardin, Camille. 1993. *Las madres contra las mujeres. Patriarcado y maternidad en el mundo árabe*, Madrid, Cátedra.

López García, Bernabé & Berriane, Mohamed (dir.). 2004. *Atlas de la emigración marroquí en España*, Madrid, Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos - Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales - UAM Ediciones.

Ramírez, Ángeles / López García, Bernabé (eds.). 2002. *Antropología y antropólogos en Marruecos. Homenaje a David M. Hart*. Barcelona, Edicions Bellaterra.

Roque, Maria-Àngels (ed.). 1996. *Las culturas del Magreb. Antropología, historia y sociedad*. Barcelona, Institut Català de la Mediterrània.

Valensi, Lucette. 1986. "La tour de babel: Groupes et relations ethniques au Moyen-Orient et en Afrique du Nord", *Annales ESC*, nº4, pp. 817-838.

(*Obra general de referència recomanada)

Grup 2. Aproximació etnogràfica a la diversitat cultural. Els pobles indígenes de les terres baixes d'Amèrica del Sud

Bibliografia de referència i monografies

- ALBERT, B. & A. R. RAMOS (ORG) 2000 *Pacificando o Branco. Cosmologias do contato no Norte-Amazônico*, Sao Paulo: Editores UNESP.
- BELAÚNDE, Luisa Elvira 2008 *El recuerdo de Luna. Género, sangre y memoria entre los pueblos amazónicos*, Lima / Iquitos: CAAAP, pp. 23-56.
- BERGMAN, R. 1990(1980) *Economía Amazónica* Lima:CAAP.
- CARNEIRO DA CUNHA, M. 1986 *Antropologia do Brasil*, Sao Paulo:editora brasiliense.
- CHAUMEIL, J.-P. 1983 *Voir, savoir, pouvoir. Le chamanisme chez les Yagua du Nord-Est péruvien*, Paris: Ed. de l'E.H.E.S.S.
- CLASTRES, P. 1986(1972) *Crónica de los indios Guayaquis*, Barcelona:Alta Fulla.
- CLASTRES, P. 1981(1980) *Investigaciones en antropología política*, Barcelona:Gedisa.
- CORREA, F.(ed) (?) *La selva humanizada. Ecología alternativa en el trópico húmedo colombiano*, Bogotá: instituto Colombiano de Antropología / Fondo FEN de Colombia / Fondo Editorial CEREC.
- DESCOLA, Ph. 1986 *La nature domestique: symbolisme et praxis dans l'écologie des Achuar*, Paris: Fondation Singer-Polignac / Editions de la Maison des Sciences de l'Homme. Trad: *La selva culta*, Quito: IFEA/ Abya-Ya1a.
- DESCOLA, Ph. 2005 *Par-delà nature et culture*, Paris: Gallimard.
- DIAZ MADERUELO, Rafael 1986 *Los Indios de Brasil*, Madrid: Alhambra.
- ERIKSON, Ph. 1996 *La griffe des Aïeux. Marquage du corps et démarquages ethniques chez les Matis d'Amazonie*, Paris: Éd. Peeters.
- GROSS, D.R. (ed.) 1973 *Peoples and Cultures of Native South America*, N.Y.:Doubleday;The Natural History Press.
- GUTIÉRREZ ESTÉVEZ, M. Y A. SURRALLÉS (Eds) 2015 *Retórica de los sentimientos. Etnografías amerindias*, Madrid: Iberoamericana Vervuert.
- HAMES, R.B. & VICKERS, W.T.(eds.). 1983 *Adaptive Responses of Native Amazonians*, N.Y.:Academic Press.
- HILL, J.D. (ed) 1996 *History, Power and Identity. Ethnogenesis in the Americas. 1492-1992*, Iowa: University of Iowa Press.
- L'HOMME, Avri1-Décembre 1993 *La remontée de l'Amazonie. Anthropologie et Histoire des Sociétés Amazoniennes*, num.126-128.
- LATHRAP, D.W. 1970 *The Upper Amazon*, London: Thames and Hudson.
- LEVI-STRAUSS, C. 1955 *Tristes Tropiques*, Paris:Pion. Trad: 1969 *Tristes Tròpics*, Barcelona:Anagrama.
- LIZOT, J. 1979(1976) *El círculo de los fuegos*, Caracas:Monte Avila editores.
- 1984 *Les Yanomami centraux*, Paris: EHESS, Cahiers de l'Homme.

- McCALLUM, C. 2001 *Gender and Sociality in Amazonia. How real People are Made*, Oxford & New York: Berg.
- MEGGERS, B. 1971 *Amazonia: Man and Culture in a Counterfeit Paradise*, Chicago: Aldine. Trad: 1984 *Amazonía. Un paraíso ilusorio*, Mexico: Siglo XXI.
- METRAUX, A. 1967 *Réligions et magies indiennes d'Amérique du Sud*, Paris: Gallimard.
- MORÁN, E. 1993 *La ecología humana de los pueblos de la Amazonía*, México: FCE.
- NUGENT, S. 1993 *Amazonian Caboclo Society. An Essay on Invisibility and Peasant Economy*, Oxford & Providence: Berg Publishers.
- OVERING, J. And A. PASSES (eds) 2000 *The anthropology of Love and anger. The Aesthetics og Conviviality in Native Amazonia*, London & New York: Routledge.
- QUEIXALÓS, F.& O.RENAULT-LESCURE (eds) 2000 *As linguas amazônicas hoje*, Sao Paulo: ISA/IRD/MPEG.
- REICHEL-DOLMATOFF, G. 1968 *Desana. Simbolismo de los indios Tukano del Vaupés*, Bogotá:Universidad de los Andes.
- RENARD-CASEVITZ, F.-M., SAIGNES, Th. TAYLOR, A.C. 1986 *L'Inca, l'espagnol et les sauvages*,Paris: Recherches sur les civilisations. Trad: 1988 *Al este de los Andes*, Quito:Abya-Yala.
- RIVIERE, P. 1984 *Individual and Society in Guiana. A comparative Study of social organization*, N.Y., Cambridge U.P.
- SANTOS, F. 1992? *Etnohistoria de la Alta Amazonía, siglos XV-XVIII*, Quito:Abya-Yala, col.500 Años.
- SANTOS, F. (COMP) 1996 *Globalización y cambio en la Amazonía indígena*, Quito: Abya-Yala.
- SANTOS, F. 2012 (2009) *La vida oculta de las cosas. Teorías indígenas de la materialidad y la personeadad*, Quito: Abya-Yala.
- STEWART, J. (ed) 1948 *Handbook of South American Indians*, Washington D.C.: Smithsonian Institution.
- SURRALLÉS, A. 2009 [2003] *En el corazón del sentido. Percepción, afectividad, acción en los candoshi, Alta Amazonía*, Lima: IFEA / IWGIA.
- SURRALLÉS, A. y P. GARCÍA HIERRO (eds) 2004 *Tierra adentro. Territorio indígena y percepción del entorno*, Copenhague: IWGIA.
- VENTURA I OLLER, M. 2009 *Identité, cosmologie et chamanisme des Tsachila de l'Équateur. À la croisée des chemins*, Paris: L'Harmattan. Traducció al castellà: 2012 *En el cruce de caminos. Identidad, cosmología y chamanismo Tsachila*, Quito: FLACSO / Abya-Yala / IFEA.
- VIVEIROS DE CASTRO, E. 1993 *From the Enemy's Point of View. Humanity and Divinity in an Amazonian Society*, Chicago &London: The University of Chicago Press.

Lectures per blocs temàtics (obligatòries i optatives).

1. Primitivisme i essencialisme a l'Amazònia

1. SLATER, C. 1998 "La Amazonía como relato edénico", *Antropología*, 14: 23-43.
2. TAYLOR, A.C. 1994 "Una categoría irreductible en el conjunto de las naciones indígenas: los jívaro en las representaciones occidentales" in Muratorio, B. (comp) *Imágenes e imagineros. Representaciones de los indígenas ecuatorianos, siglos XIX y XX*, Quito: FLACSO, sede Ecuador, pp.75-107.

3. SANTOS, F.1996 "Hacia una antropología de lo contemporáneo en la Amazonía indígena" in F. Santos (comp) *Globalización y cambio en la Amazonía indígena*, Vol. I, Quito: Abya-Yala, pp.7-43.

2. Categories ètniques

1. VENTURA I OLLER, M. 1994 "Etnicitat i racisme", *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 8:116-133.

2. ARISI, B. Maisonnave 2010 "Matis y Korubo, contacto y pueblos aislados: narrativas nativas y etnografía en la amazonía brasilera", *Mundo Amazónico* 1:41-64.

3. ENTREVISTA A EDUARDO VIVEIROS DE CASTRO 2006 "No Brasil, Todo Mundo é Índio, Exceto Quem ñao é" in *Povos Indígenas no Brasil 2001/2005*, Sao Paulo: Instituto Socioambiental, pp.41-49.

3. Ecologia, economia i territori

1. MORAN, Emilio F. 1993 (1990) "El hombre y el ambiente: una relación compleja" (Introducción) i "Del trópico húmedo a la Amazonía" (Cap. V), *La ecología humana de los pueblos de la Amazonía*, México: FCE, pp.15-26 i 105-135.

2. BERGMAN, Roland 1990 "La riqueza primitiva" (Introducción) i "La afluencia simplificada" (cap. VIII) in *Economía amazónica*, Lima: CAAAP, pp. 15-18 i 161-169.

3. DESCOLA, Philippe 1987 (1986) "Las categorías de la práctica" (cap.8), "Los criterios del buen vivir" (cap.9) i "Conclusión", *La selva culta. Simbolismo y praxis en la ecología de los Achuar*, Quito: Abya-Yala, pp.385-412, 415-432 i 433-441.

4. SURRALLÉS, Alexandre 2009 "Entre derecho y realidad: antropología y territorios indígenas amazónicos en un futuro próximo", *Bulletin de l'Institut Français d'Études Andines*, 38 (1):29-45.

4. Parentiu, gènere, organització social i política

1. ORTIZ RESCANIERE, A. 2001 "El Parentesco. Introducción""La hermandad", "Padres e hijos" i "sexo y matrimonio", in *Manual de etnografía amazónica*, Lima: Pontificia Universidad Católica del Perú, pp.97-99, 121-125, 127-129 i 131-132.

2. BELAÚNDE, L. E. 2008 "Cruzados y paralelos" in *El recuerdo de Luna. Género, sangre y memoria entre los pueblos amazónicos*, Lima / Iquitos: CAAAP, pp. 23-56.

3. CLASTRES, Pierre 1978 (1962) "Intercambio y poder: filosofía del liderazgo indígena", *La sociedad contra el Estado*, Caracas: Monte Ávila Editores, pp.26-44.

5. Persona, xamanisme, cosmologia, i grans religions

1. VENTURA I OLLER, M. 2001 "El cos com a frontera en un ritual col·lectiu Tsachila", *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 18, pp.8-15.

2. VILAÇA, A. 2000 "Notas sobre a prática do canibalismo entre os wari (Ronônia, Brasil)", in Brito, Joaquim Pais de (coord.) *Os índios, nós*, Lisboa: Museu Nacional de Etnologia, pp.226-230.

3. MÉTRAUX, A. 1973 (1967) "El chamán en las civilizaciones indígenas de las Guayanasyde la Amazonía", *Religión y magias indígenas de América del Sur*, Madrid: Aguilar, pp.69-89.

4. VENTURA I OLLER, M. 2011 « Redes chamánicas desde el punto de vista Tsachila », *Nuevo Mundo Mundos Nuevos* [En ligne], Débats, mis en ligne le 31 mars 2011, consulté le 06 septembre 2017. URL : <http://nuevomundo.revues.org/61200> ; DOI : 10.4000/nuevomundo.61200

5. DESCOLA, Philippe 2004 (1997) "Las cosmologías indígenas de la Amazonía" in A. Surrallés y P. García Hierro (eds) *Tierra adentro. Territorio indígena y percepción del entorno*, Copenhague: IWGIA, pp.25-35.

6. Indígenes en un món global: moviments polítics, cooperació internacional i turisme

1. DESCOLA, Ph. 1988 "Etnicidad y desarrollo económico. El caso de la federación de Centros Shuar, in AADD *Indianidad, etnocidio e indigenismo en América Latina*, México: III / CEMCA, pp.297-317.
2. CHAUMEIL, J.-P. 2009 "El comercio de la cultura: el caso de los pueblos amazónicos", *Bulletin de l'Institut Français d'Études Andines*, 38 (1):61-74.
3. GARCÍA HIERRO, P. Y SURRALLÉS, A. 2009 "La declaración de las Naciones Unidas y el territorio", *Antropología de un derecho. Libre determinación territorial de los pueblos indígenas como derecho humano*, Copenhage: IWGIA, pp. 18-30.
4. ÁLVAREZ, C. 2002 "Organización indígena y proyectos de salud: una experiencia de cooperación con el pueblo indígena Sateré-Mawé de la Amazonía brasileña", in R. Piqué y M. Ventura (eds) *América Latina, Historia y sociedad. Una visión interdisciplinar. Cinco años de Aula Oberta en la UAB*, Barcelona: ICCI / UAB, pp. 359-371.
5. TURNER, T. 1996 "El desafío de las imágenes. La apropiación Kayapó del vídeo", in F. Santos Granero (comp) *Globalización y cambio en la amazonía indígena*, Vol.I, Quito: Abya-Yala, pp.397-438.
6. CALAVIA, Ó. 2003 "Un siglo imprevisto", *Revista de Occidente* n°269, Octubre.